

ВИЗНАННЯ ДОКАЗІВ НЕДОПУСТИМИМИ ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ НАСЛІДОК НЕДОТРИМАННЯ ТА ПОРУШЕННЯ ЗАСАД КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Статтю присвячено дослідженню одного із системи процесуальних наслідків недотримання та порушення засад кримінального провадження – визнання доказів недопустимими. У цьому контексті проаналізовано ті засади кримінального провадження, які здійснюють безпосередній регуляторний вплив на процес збирання, перевірки й оцінки доказів. Зроблено висновок про те, що докази, отримані з порушенням вимог, установлених засадами кримінального провадження в кримінальному процесуальному законі, повинні визнаватися недопустимими, тобто такими, що не мають юридичної сили й не можуть бути покладені в основу підозри чи обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення, а також установлення будь-яких інших обставин, що мають значення для кримінального провадження.

Ключові слова: засади кримінального провадження, наслідки недотримання та порушення засад кримінального провадження, визнання доказів недопустимими, законність, презумпція невинуватості, право на захист.

Статья посвящена исследованию одного из системы процессуальных последствий нарушения принципов уголовного производства – признания доказательств недопустимыми. В этом контексте проанализированы те принципы уголовного производства, которые имеют непосредственное регуляторное влияние на процесс собирання, проверки и оценки доказательств. Сделан вывод о том, что доказательства, полученные с нарушением требований, установленных принципами уголовного производства в уголовном процессуальном законе, должны признаваться недопустимыми, то есть такими, которые не имеют юридической силы и не могут быть положены в основу подозрения или обвинения в совершении уголовного правонарушения, а также установления каких-либо других обстоятельств, которые имеют значение для уголовного производства.

Ключевые слова: принципы уголовного производства, последствия несоблюдения и нарушения принципов уголовного производства, признание доказательств недопустимыми, законность, презумпция невиновности, право на защиту.

This article is devoted to a research of one of the system of procedural consequences of violation of the principles of criminal proceedings – recognitions of proofs inadmissible. In this context those principles of criminal proceedings which have direct regulatory influence on process of collecting, check and assessment of proofs are analyzed. The conclusion is drawn that the evidence obtained with violation of the requirements established by the principles of criminal proceedings in the criminal procedural law has to be recognized as inadmissible – such which have no validity and cannot be the basis for suspicion or charge of commission of criminal offense and also establishment of any other circumstances which matter for criminal proceedings.

Key words: principles of criminal proceedings, consequence of non-compliance and violation of the principles of criminal proceedings, recognition of proofs inadmissible, legality, presumption of innocence, right of defense.

Вступ. Чинний Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) вивів низку правових положень у ранг загальних засад кримінального провадження (ч. 1 ст. 7). Тим самим на формально-юридичному (законодавчому) рівні була поставлена крапка в багаторічній дискусії процесуалістів щодо необхідності закріплення засад (принципів) кримінального процесу в правових нормах.

© МАМКА Г.М. – кандидат юридичних наук, професор кафедри кримінального права та кримінології (Університет державної фіскальної служби України)

Як указує В.В. Навроцька, одне з найбільш дискусійних питань, пов'язаних з ознаками принципів (засад), стосується закріплення таких ідей у правових нормах. Автор наводить декілька поглядів, що сформувались у процесуальній літературі із цього питання, та підтримує той із них, який визнає засадами (принципами) кримінального процесу як галузі права тільки ті фундаментальні ідеї та положення, які закріплені в законі [1].

Цілком погоджуючись із таким підходом, зазначимо, що смисл і значення нормативно-го закріплення засад кримінального провадження полягає в забезпеченні правової визначеності кримінальної процесуальної діяльності, установленні основи для вирішення прикладних процесуальних питань як загального, так і спеціального характеру, нормативного врегулювання окремих інститутів кримінального права та їх удосконалення.

Теорія кримінального процесу традиційно визнає однією з ознак засад кримінального провадження те, що їх порушення в правозастосовній практиці тягне за собою скасування відповідних процесуальних рішень [2, с. 35; 3, с. 83–84; 4, с. 171; 5, с. 28]. Насправді ж системний характер дії засад кримінального провадження, особливо тих, які є загальноправовими, конституційними, зумовлює й систему процесуальних наслідків недотримання та порушення засад кримінального провадження. Такими наслідками можуть бути, зокрема, скасування процесуальних рішень, визнання одержаних доказів недопустимими, ухвалення відповідних процесуальних рішень (наприклад, про закриття кримінального провадження, про зобов'язання припинити дію виправдувального вироку тощо), притягнення осіб, винних у такому порушенні, до відповідного виду юридичної відповідальності, відшкодування шкоди, заподіяної особі незаконним притягненням до кримінальної відповідальності, та ін.

Комплекс наслідків недотримання та порушення засад кримінального провадження містить у собі заходи, що мають прямий (безпосередній) або непрямий (опосередкований) зв'язок із конкретними процесуальними актами, що призвели до недотримання чи порушення засади кримінального провадження. Водночас усі вони мають індивідуальний характер і можуть застосовуватись як окремо, так і в поєднанні, залежно від ситуації та мети, яка ними переслідується.

Принципам права загалом, як і кримінального процесуального права зокрема, приділяється достатньо уваги в навчальній і науковій літературі. У теорії, науці кримінального процесу ця проблематика незмінно висвітлюється у відповідних розділах підручників, навчальних посібників, присвячених їй і окремі монографічні дослідження (С.А. Альперта, А.В. Гриненка, Ю.М. Грошевого, А.Я. Дубинського, Т.М. Добровольської, П.М. Давидова, І.Л. Зінченко, Г.К. Кожевникова, А.В. Кочури, О.П. Кучинської, Л.М. Лобойка, В.Т. Маляренка, М.А. Маркуш, М.М. Михеєнка, В.В. Навроцької, В.Т. Нора, В.О. Попелюшка, В.М. Тертишника, О.Л. Ципкіна, В.П. Шибіка, М.Л. Якуба та ін.), а також наукові конференції.

У роботах цих та інших авторів засади (принципи) кримінального провадження (процесу) зазнали доволі широкого та різнобічного дослідження на різних етапах розвитку вітчизняної кримінальної процесуальної науки та практики. Однак що стосується процесуальних наслідків недотримання та порушення засад кримінального провадження, то ці питання переважно обмежені вказівкою на юридичну нікчемність відповідних процесуальних рішень і дій.

Наведені обставини свідчать про необхідність наукового дослідження процесуальних наслідків недотримання та порушення засад кримінального провадження з урахуванням сучасного стану розвитку законодавства з метою формулювання положень, спрямованих на вдосконалення відповідної теоретичної моделі, виявлення проблем її реалізації, розроблення рекомендацій щодо вдосконалення кримінального процесуального законодавства та практики його застосування.

Постановка завдання. Метою цієї статті є дослідження одного із системи наслідків недотримання та порушення засад кримінального провадження – визнання доказів недопустимими.

Результати дослідження. Система засад кримінального провадження являє собою комплекс взаємопов'язаних і взаємодіючих положень, що є необхідними та достатніми для належного порядку здійснення кримінального провадження. Ці положення не встановлюються окремо взятими нормами, якими б об'ємними за обсягами вони не були. Зміст кожної із засад кримінального провадження розкривається в нормах, в яких найбільш загальний характер мають ті, що формулюють саму засаду, а інші розраховані на безпосередню регламентацію правовідносин з урахуванням вихідного засадничого правоположення.

Як указує О.П. Кучинська, не можна повністю й однозначно ототожнювати принцип із будь-якою конкретною нормою кримінального процесуального закону чи іншого нормативного документа. Для тлумачення змісту цієї тези автор ставить запитання: «Чи може конкретна норма закону відобразити зміст процесуального принципу?». Безсумнівно, відповідь буде позитивною,

але чи зможе одна норма повністю розкрити його зміст? Напевно, що ні, принаймні не завжди, навіть незважаючи на те, що норми-принципи характеризуються високим рівнем узагальнення та являють собою концентроване відображення змісту того чи іншого принципу. Таким чином, принципи кримінальної процесуальної діяльності можуть бути як закріплені в конкретних нормах, так і виводитися із сукупності норм. Надалі автор наводить види таких норм: 1) статті, які містять перелік або найменування принципів; 2) статті, що містять короткий або непрямий опис сутності принципу; 3) статті, які містять конкретний зміст принципу з високим ступенем деталізації. Отже, принципи можуть виражатися не тільки окремими статтями, а й цілими групами статей або навіть процесуальними інститутами, інколи навіть поєднуючи декілька видів закріплюючих норм [6, с. 120–121].

Визнана системність засад кримінального провадження в контексті розгляду питання про процесуальні наслідки їх недотримання та порушення зумовлює, по-перше, висновок про те, що порушення чи невиконання вказівки змісту однієї із засад кримінального провадження тягне за собою порушення інших засад. Небезпечний наслідок виявляється в тому, що змінюється стан усієї системи або її інших елементів, який з'являється внаслідок порушення чи невиконання вказівки змісту однієї із засад [7, с. 146]; по-друге, процесуальні наслідки недотримання та порушення засад кримінального провадження також мають системний характер.

У системі процесуальних наслідків недотримання та порушення засад кримінального провадження особливу увагу слід звернути на інститут визнання доказів недопустимими. Такий вибір предмета дослідження насамперед зумовлений як важливістю й оперативністю вказаного засобу усунення негативних наслідків недотримання та порушення засад кримінального провадження для доказування, так і визначеним обсягом наукової статті, у межах якої неможливо розглянути всю систему таких засобів.

Інститут визнання доказів недопустимими ґрунтується на конституційному положенні про те, що обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях (ч. 3 ст. 62 Конституції України). Конституційний Суд України роз'яснив, що обвинувачення особи у вчиненні злочину не може ґрунтуватися на доказах, одержаних у результаті порушення або обмеження її конституційних прав і свобод, крім випадків, у яких Основний Закон України допускає такі обмеження; обвинувачення у вчиненні злочину не може бути обґрунтоване фактичними даними, одержаними в незаконний спосіб, а саме: із порушенням конституційних прав і свобод людини й громадянина; із порушенням установлених законом порядку, засобів, джерел отримання фактичних даних; не уповноваженою на те особою тощо [8].

Системне тлумачення норм статей 86–88 КПК України щодо поняття та змісту недопустимості доказів дає підстави для висновку, що в широкому значенні недопустимим є доказ, який отриманий із порушенням порядку, встановленого КПК (ст. 86 КПК України). Безперечно, недопустимими є докази, отримані внаслідок істотного порушення прав і свобод людини (ст. 87 КПК України). За загальним правилом, недопустимими для підтвердження винуватості підозрюваного, обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення є докази, які стосуються судимостей підозрюваного, обвинуваченого або вчинення ним інших правопорушень, що не є предметом цього кримінального провадження, а також відомості щодо характеру й окремих рис характеру підозрюваного, обвинуваченого (ч. 1 ст. 88 КПК України) [9, с. 303].

Отже, визнання доказів недопустимими відбувається внаслідок недотримання та порушення насамперед засади законності як універсального правового принципу. Відповідно до ч. 1 ст. 9 КПК України під час кримінального провадження суд, слідчий суддя, прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий, інші службові особи органів державної влади зобов'язані неухильно додержуватися вимог Конституції України, КПК України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, вимог інших актів законодавства. Дії відповідних учасників кримінального провадження щодо збирання, перевірки й оцінки доказів у кримінальному провадженні повинні відповідати чинному кримінальному процесуальному законодавству. Будь-які порушення в порядку одержання доказів можуть стати підставою для подальшого визнання доказів недопустимими.

Так, ухвалою від 26 липня 2016 р. Довгинцівський районний суд м. Кривого Рогу Дніпропетровської області задовольнив клопотання захисників про визнання доказів (відеозаписів, які містяться на DVD-дисках, що знаходяться в конвертах у матеріалах провадження) недопустимими. Своє рішення суд обґрунтував тим, що всупереч вимогам закону диски знаходяться в конвертах, які не опечатані та не підписані, на них не відображена інформація, що міститься на дисках, не встановлено власника цих документів [10].

Ст. 10 КПК України закріплено засаду рівності перед законом і судом. Положення про рівність перед законом і судом діє протягом усього кримінального провадження, стосується всіх його напрямів, зокрема кримінального процесуального доказування. Жоден доказ не має наперед установленної сили, оцінка доказів здійснюється за внутрішнім переконанням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, що ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, на підставі закону. Під час оцінки доказів, вирішення заявлених клопотань посадові особи не повинні надавати будь-яких переваг, ігнорувати свідчення осіб чи надані ними матеріали. Під час проведення процесуальних дій слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані рівною мірою забезпечувати повагу честі та гідності, охорону прав і свобод усіх осіб, які беруть у них участь [11, с. 110].

Порушення засади рівності перед законом і судом, допущене під час збирання, перевірки й оцінки доказів, є достатньою підставою для визнання таких доказів недопустимими.

Низка засад кримінального провадження охороняє конституційні права громадян на повагу до людської гідності, свободу й особисту недоторканність, недоторканність житла чи іншого володіння особи, таємницю спілкування, приватного (особистого та сімейного) життя, приватну власність, свободу від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї (ст. ст. 11–16, 18 КПК України).

При цьому поряд із тим, що в ч. ч. 1, 2 ст. 87 КПК України закріплені підстави для безперечного визнання недопустимими доказів, отриманих унаслідок істотного порушення прав і свобод людини, будь-яке порушення вищевказаних прав і свобод людини, допущене під час одержання доказів, має стати підставою для розгляду питання щодо допустимості таких доказів і визнання їх такими, що не мають юридичної сили.

Визнання доказів недопустимими має стати процесуальним наслідком і для допущених порушень засади презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини (ст. 17 КПК України). У контексті збирання доказів особливе значення мають ті положення презумпції невинуватості, які встановлюють відсутність обов'язку кожної людини доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення, відсутність відповідальності підозрюваного, обвинуваченого за відмову від давання свідчень і неможливість обґрунтування підозри, обвинувачення доказами, отриманими незаконним шляхом.

Слід зазначити, що незважаючи на загальне визнання презумпції невинуватості, ставлення до положення щодо відсутності в підозрюваного, обвинуваченого обов'язку доводити свою невинуватість як у юридичній науці, так і у світовій юридичній практиці не є однозначним [12, с. 42–43]. Проте вважаємо, що обов'язок доведення вини (невинуватості) у кримінальному процесі не може бути покладений на ту чи іншу сторону процесу залежно від її процесуальних інтересів. Зважаючи на те, що обов'язок доведення вини є похідним від презумпції невинуватості, яка є штучно створеним правовим явищем доказового права, він має бути чітко визначений і забезпечений для виконання. Беручи до уваги те, що у переважній більшості вітчизняний кримінальний процес є публічним, саме сторона обвинувачення, використовуючи усі надані їй законом засоби та способи, повинна спростовувати доводи захисту. І коли підозрюваний, обвинувачений не доводить належність і допустимість виправдувального доказу, то це логічно має означати тільки те, що це питання залишається відкритим (зокрема, для остаточного вирішення його судом).

Усі докази, отримані з порушенням засади презумпції невинуватості, повинні безумовно визначатися судом недопустимими. Будь-яке порушення права особи на захист, забезпечення якого визначене як засада кримінального провадження (ст. 20 КПК України), визнається істотним порушенням прав людини й основоположних свобод і стає безумовною підставою для визнання отриманих доказів недопустимими (п. 3 ч. 2 ст. 87 КПК України).

Порушення цієї засади під час збирання, перевірки й оцінки доказів можуть мати різноманітні форми, зважаючи на те, що право на захист є комплексним і включає в себе як мінімум право надати усні чи письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати й подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника та ін.

Так, ухвалою від 13 червня 2016 р. Жовтневий районний суд міста Кривий Ріг задовольнив клопотання адвокатів у частині визнання речових доказів (відеодисків, які мають напис «Фото та відео слідчих дій») недопустимими доказами. Своє рішення суд обґрунтував тим, що сторона обвинувачення не ознайомила в порядку ст. 290 КПК України після закінчення досудового слідства сторону захисту з відеозаписами на цих дисках, тобто цей доказ не було відкрито стороні захисту, що унеможливило здійснення нею захисту в цій частині [13].

Ухвалою від 5 березня 2014 р. Генічеський районний суд Херсонської області задовольнив клопотання захисника обвинуваченої й визнав недопустимими докази, отримані досудовим розслідуванням у період із 23 квітня 2013 р. по 16 вересня 2013 р.: висновок експерта № 874-х від 24 липня 2013 р., протокол особистого огляду від 21 липня 2013 р., протоколи від 21 липня 2013 р. огляду та про результати контролю за вчиненням злочину. Своє рішення суд обґрунтував тим, що в цей період, коли були проведені відповідні процесуальні дії, сторона обвинувачення за наявності відповідних підстав не повідомила особі про підозру й не роз'яснила їй права підозрюваного, унаслідок чого особі не було надано можливості брати участь у цих процесуальних діях, особа була позбавлена можливості надавати пояснення та докази на свій захист, тобто було грубо порушене право її на захист [14].

Висновки. Визнання доказів недопустимими є процесуальним наслідком недотримання та порушення тих засад кримінального провадження, що поширюють свою безпосередню дію на процес збирання, перевірки й оцінки доказів. Докази, отримані з порушенням вимог, установлених засадами кримінального провадження в кримінальному процесуальному законі, повинні визнаватися недопустимими, тобто такими, що не мають юридичної сили й не можуть бути покладені в основу підозри чи обвинувачення в учиненні кримінального правопорушення, а також установлення будь-яких інших обставин, які мають значення для кримінального провадження.

Список використаних джерел:

1. Навроцька В.В. Поняття принципу (засади) кримінального процесу. Радник: українській юридичний портал. URL: <http://radnuk.info/statti/556-protses/15353-2011-01-23-01-49-18.html> (дата звернення: 21.02.2018).
2. Михеєнко М.М., Нор В.Т., Шибіко В.П. Кримінальний процес України: підручник. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ: Либідь, 1999. 536 с.
3. Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право України: підручник. 4-те вид., переробл. і доповн. Київ: А.С.К., 2003. 1120 с.
4. Галаган О.І., Письменний Д.П. Поняття та система засад (принципів) кримінального провадження. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 4. С. 167–172.
5. Кочура А.В. Принципи кримінального процесу України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2011. 181 с.
6. Кучинська О.П. Роль принципів кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2013. 441 с.
7. Циганюк Ю.В., Костенко М.А. Онтологія системи засад кримінального провадження. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. 2015. Вип. 3. Т. 3. С. 144–146.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України від 20 жовтня 2011 р. № 12-рп/2011. Вісник Конституційного Суду України. 2011. № 6. С. 155.
9. Рожнова В.В. Недопустимість доказів у кримінальному провадженні. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 301–306.
10. Ухвала Довгинцівського районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 26 липня 2016 р. у провадженні № 1-кп/211/39/16. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/63284152> (дата звернення: 21.02.2018).
11. Мамка Г.М. Рівність перед законом і судом – конституційна засада кримінального провадження, її сутність і зміст. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2014. № 9–2. Т. 2. С. 108–111.
12. Мамка Г.М. Презумпція невинуватості та обов'язок доказування вини. Актуальні проблеми досудового розслідування: зб. тез доповідей IV Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 1 липня 2015 р.). Київ: НАВС, 2015. С. 42–43.
13. Ухвала Жовтневого районного суду м. Кривого Рогу Дніпропетровської області від 13 червня 2016 р. у провадженні № 1-кп/212/94/16. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58254847> (дата звернення: 21.02.2018).
14. Ухвала Генічеського районного суду Херсонської області від 5 березня 2014 р. у провадженні № 1-кп/653/25/14. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/47974615> (дата звернення: 21.02.2018).